

TADEUSZ BERNATOWICZ

Ogrody do zabaw myśliwskich. Królewskie zwierzyńce czasów saskich wokół Warszawy

Ścisły związek między powstawaniem zwierzyńców a pozycją majątkową i społeczną ich właścicieli podkreślał już w średniowieczu Crescentyn, popularny również w renesansie, o czym świadczy tłumaczenie Andrzeja Trzycieskiego: „Iż królowie i insze przeważny persony mogą mieć na to więzszy dostatek, a tak i w wirydarzach lepszy może być statek, przeto też mogą więcej czynić, a wymyślać ku lubości”¹.

Polowania jako forma rozrywki stanowiły nieodłączną część królewskiego i arystokratycznego stylu życia². Królowie posiadali przywilej polowań w puszczech królewskich, ale wymagały one przygotowań, zajmowały sporo czasu i kosztowały dużo wysiłku. Często kończyły się nieszczęśliwymi wypadkami. Aby jednak ułatwić udział w tego rodzaju rozrywkach tworzono zwierzyńce, będące specyficzną formą parku. Służyły one nie tylko do zabijania zwierząt, ale najczęściej do ich obserwacji i wypoczynku. Nie każdy szlachcic mógł sobie pozwolić na to kosztowne przedsięwzięcie. Prócz przeznaczenia dużego terenu na ten cel, trzeba było ponadto utrzymywać służbę do doglądania i pozyskiwania zwierzyny, którą odławiano w innych miejscach i dostarczano do zwierzyńców, nawet z odległych miejsc. Wielkość, zasobność i ilość zwierzyńców wznaczały prestiż właściciela, stanowiły wyznacznik jego możliwości i pozycji społecznej. Stąd tylko królowie oraz wąska grupa magnatów mogła pozwolić sobie na fundowanie tego rodzaju parków. Do tej elity należeli również królowie sascy, pasjonaci polowań. Entuzjastą myślistwa był August III, który młodość spędzał w rezydencjach myśliwskich Saksonii, Hubertusburgu i Moritzburgu³. Historie pobytów monarchów w Polsce są pełne wzmianek o polowaniach w Choroszczu, Białymstoku, czy w okolicach Grodna. Jednym z najbardziej ulubionych naturalnych terenów łowieckich była

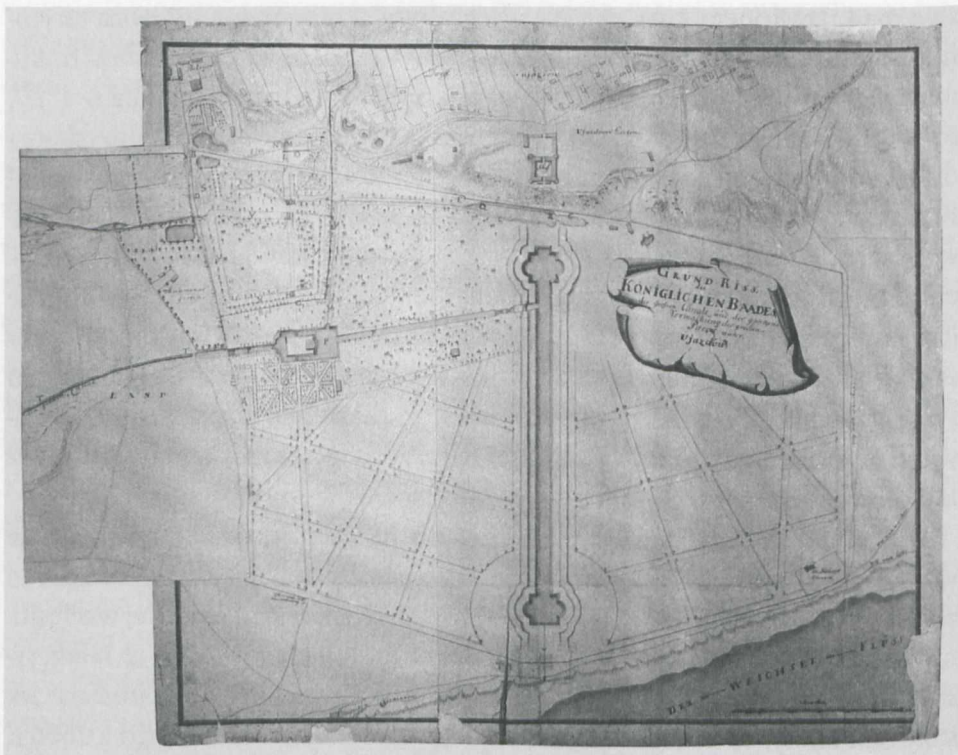
Puszcza Białowieska, w czasach saskich obfitująca jeszcze w zwierzynę, co potwierdza jedno z polowań przeprowadzone w 1752 przez Augusta III i jego dwór, a upamiętnione pomnikiem.

Szczególnie dogodne warunki terenowe do zakładania parków-zwierzynców miała skarpa warszawska. Jej dwa tarasy, o znacznej różnicy poziomu i łagodnym stoku, pozwalały na tworzenie rozległych zespołów rezydencjonalnych, gdzie pałac lub willa znajdowały się na górnym tarasie, a zwierzyniec zajmował dolny teren. Posiadała ona zróżnicowane poszycie (las, krzewy, łąki) oraz liczne ciekły wodne, łączące się z Wisłą. Dwutarasowe ukształtowanie terenu umożliwiało tworzenie niezwykle efektownych powiązań widokowych między obiektami znajdującymi się na obu tarasach oraz wykorzystanie jej walorów krajobrazowych dla wzmocnienia doznań estetycznych.

August II, uzyskawszy koronę polską w 1697 r., w celu wzmocnienia pozycji w Polsce dążył do przejęcia dawnych siedzib polskich królów, jak Wilanów i Marymont Sobieskich, ale uwagę skierował również na Ujazdów, miejsce związane z Jagiellonami i Wazami. Podzielony był on na dwie części. Mniejszą, położoną w południowej części, przy granicy z Mokotowem, gdzie znajdował się Belweder z regularnym ogrodem, oraz teren u podnóża skarpy, na którym wyodrębniono kanałami czworoboczną wyspę. Do 1697 nieruchomość należała do Kazimierza Michała Paca. W następnych dziesięcioleciach często zmieniali się właściciele, aż do 1727, gdy król nabył oficjalnie Belweder od Jakuba Dunina rejenta Kancelarii Wielkiej⁴. Znacznie okazałej prezentowała się druga rezydencja należąca do Stanisława Herakliusza Lubomirskiego (zm. 1602), a następnie do jego syna Teodora. Do zamku Ujazdowskiego, znajdującego się na górnym tarasie, przylegał od północy regularny ogród (na terenie dawnego ogrodu Anny Jagiellonki), a od zachodu wieś Ujazdów z gruntami rolnymi. Południową granicę określał teren belwederski. Na dolnym tarasie rozciągał się zwierzyniec. Od południa jego obszar ograniczała działka belwederska i grunty Sielca. Od strony Wisły park kończył się za bosketami i oranżerią, a dalej granica wytyczona została za Ermitażem i skosem dochodziła do stoku skarpy (przybliżona linia dzisiejszych ulic Myśliwieckiej i Rozbrat). W takich granicach, wyznaczonych przez marszałka Lubomirskiego, przetrwał on do czasów Stanisława Augusta Poniatowskiego, co zostało uwidocznione na planie Heinricha G. Marxa z 1765 (por. il. 5)⁵. Na nizinym terenie ukształtowano kanałami czworobok zbliżony do trapezu. Na jego północnym krańcu powstała wyspa z kopcem widokowym. W świetle identyfikacji Jolanty Putkowskiej, na osi zamku mógł znajdować się pawilon Fraskat⁶. Drugi kraniec wypełniał basen

z wyspą i pawilonem Łazienki. Na wschodnim skraju parku, już poza terytorium otoczonego kanałami ogrodu, usytuowany został Ermitaż. Choć dokument ustanawiający dzierżawę Ujazdowa, Czerniakowa i Solca powstał w 1720, to już kilka lat wcześniej król musiał uzyskać wiążącą obietnicę pozyskania dóbr. Podobnie, przed zawarciem formalnej umowy kupna król użytkował Belweder, o czym świadczy choćby rozpoczęcie w 1724 zakładania Drogi Kalwaryjskiej, gotowej w 1731. Od początku zainteresowań Ujazdownem monarcha dążył do pozyskania i zintegrowania obu części Ujazdowa, co widoczne jest na powstałym przed 1717 r. *Planie Ujazdowa z projektem ogrodu przy zamku i kanału na dolnym tarasie* przypisywanego Tylmanowi z Gameren i Augustowi II⁷. Podkładem dla projektów jest inwentaryzacja ukazująca najważniejsze elementy układu przestrzennego zwierzyńca zrealizowanego przez Lubomirskiego.

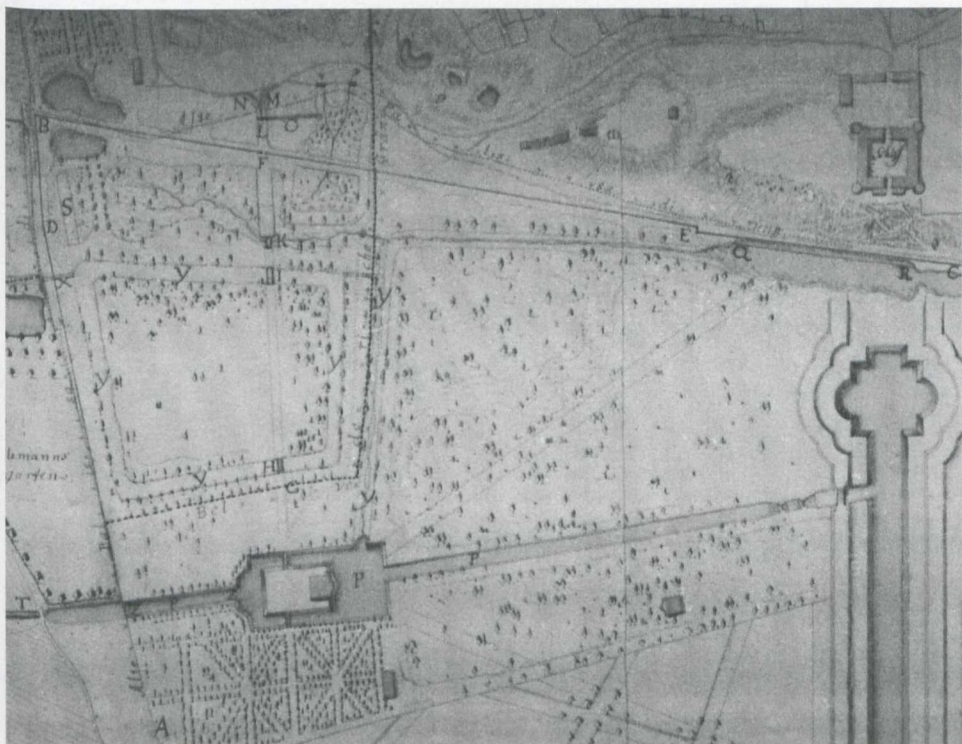
Zakładanie zwierzyńców krajobrazowych na dolnym tarasie ma znacznie wcześniejszą tradycję. Walory przyrodnicze ujazdowskiej skarpy dostrzeżone zostały i wykorzystane już przez królową Annę Jagiellonkę, dla której wzniesiony został tu drewniany pałac⁸. Z dotychczasowych badań wynika, że manierystyczna willa powstała ok. 1575 r. Zapewne w tym czasie zagospodarowane zostały oba tarasy, co zostało udokumentowane na planie Albertiniego z 1606 r. Na dolnym tarasie powstał niewielki ogród renesansowy z altanką, z którego prowadziła bramka do zwierzyńca otoczonego palisadowym ogrodzeniem⁹. W 1596 r., gdy Ujazdów należał do Zygmunta III, odwiedził to miejsce legat papieski Enrico Gaetani [Caetani], a jego sekretarz Giovanni Paolo Mucante zobaczył „wielki zwierzyńiec w lesie [należący do króla], w którym trzymane są rozmaite dzikie zwierzęta, jak kruki, sarny, wielkie bestie, tury i żubry [...] na miejscu [...] weszli na pomost, uczyniony specjalnie w środku lasu, tak że dzikie zwierzęta nie mogły nam nic złego uczynić. Po czym chłopci płoszyli zwierzęta i przepędzali je obok miejsca gdzie staliśmy, i przebiegały liczne jelenie i sarny, i siedem żubrów, większych i małych”¹⁰. Wymienione gatunki zwierząt oraz przeznaczenie ich do oglądania wskazują, że była to raczej menażeria. W następnym wieku, w 1643, urodę parku opiewał w poetyckiej formie Adam Jarzębski. Warto zacytować raz jeszcze powszechnie znany fragment dotyczący zwierzyńca ujazdowskiego: „Tam są jelenie zwierzęta, / Królik, zające, sarnięta. / W sadzawkach ryby pływają, / [...] Łąki bujne, trawy rosą [...] Tam obaczysz, [...] / Bory, lasy i krzewiny, / Góry, jeziora, gęstwiny, / Perspektywy niepodobne / Oku widzieć tak ozdobne”¹¹. Mimo poetyckiej konwencji, tekst ten stanowi znakomite źródło analizy postrzegania walorów krajobrazowych

1. Ujazdów. *Grund Riss des Königlichen Baades...* Autor nieznan, ok. 1731. Dreżno, Sächsisches Hauptstaatsarchiv (dalej SHAD)

i estetycznych zwierzyńca. Powstanie w latach 1624-1636 zamku Ujazdowskiego, podmiejskiej prywatnej rezydencji Zygmunta III, utwierdziło królewską rangę tego miejsca. Zwierzyńiec w tym czasie zajmował niewielki obszar dolnego tarasu, poniżej zamku.

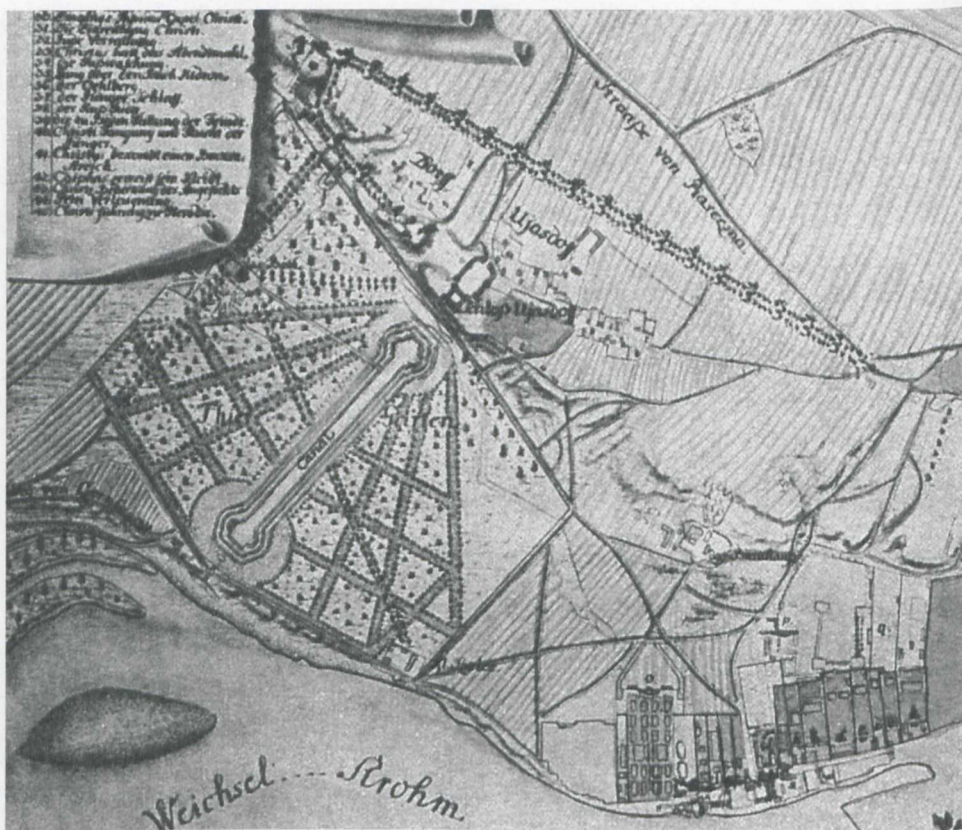
Dopiero jednak Stanisław H. Lubomirski, wznosząc w zwierzyńcu Łazienkę i Ermitaż (1674-1702) oraz wytyczając kanały, określił szczególną i wcześniej w takiej skali nie występującą rolę zwierzyńca jako przestrzeni organizującej program artystyczny i ideowy¹². *Mundus animalis* i *mundus floralis* stały się nieodłączną częścią i tłem intelektualnych i rozrywkowych zatrudnień magnata. Park Lubomirskiego był ogrodzony solidnym parkanem, co umożliwiło zwierzętom swobodne przemieszczanie się po całym terenie, wyłączając baskety przed oranżerią. Do obserwacji zwierząt, a może i polowań, służył pobliski kopiec widokowy. Być może ów pawilon przy kopcu był związany z programem zwierzyńca. Położony najbliżej zamku stanowił doskonale miejsce na altanę myśliwską lub karmnik dla zwierząt.

2. Ujazdów. *Grund Riss des Königlichen Baades...* (fragment). Autor nieznan, ok. 1731. SHAD

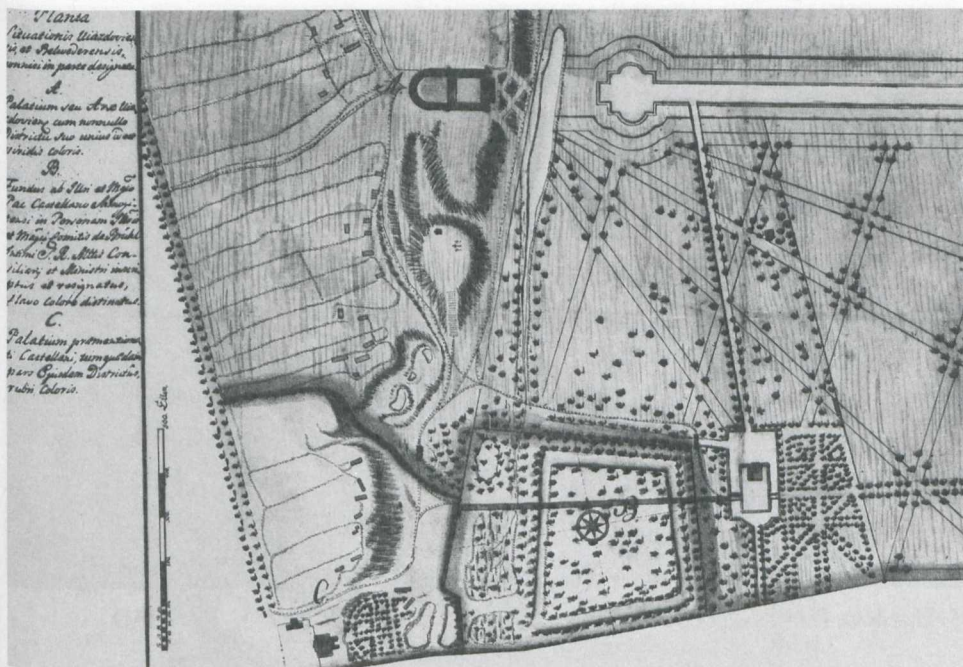
Przez cały czas posiadania Ujazdowa August II utrzymywał zwierzyniec w granicach wyznaczonych przez Lubomirskiego, choć wprowadzano zmiany w zadrzewieniu i układzie alei. Król połączył teren Lubomirskiego z dolnym tarasem działki belwederskiej. Linia ogrodzenia zwierzynica określona jako „Alte Palisadierung” widoczna jest na planie *Grund Riss des Königlichen Baades des grossen Canals und der gantzen Vermachung der grossen Parcs unter Ujazdow* z około 1731 (il. 1-2)¹³. Palisada rozciągała się wzdłuż dolnej krawędzi skarpy od wysokości zamku, obejmowała niższą sadzawkę poniżej Belwederu, a od południa pokrywała się z granicą działki belwederskiej i ujazdowskiej (od strony ogrodu Thielmanna). W ten sposób w jednym obrębie znalazło się rozległe terytorium parkowe z dwoma dużymi polami okolonymi kanałami.

Z ambitnych, wręcz megalomańskich planów przekształcenia Ujazdowa, przygotowanych przez saskich architektów, zrealizowano niewiele. Najwcześniej powstał Wielki Kanał (zwany Królewskim lub Piaseczyńskim) wykopany w latach 1717-1725 między skarpią a Wisłą, na osi zamku Ujazdowskiego. Na krańcach zamykały go baseny. Inicjatorem i współprojektantem był sam król,

3. Ujazdów. Plan der Königlichen Polnischen Residenzstadt (fragment). C.F. Hübner, 1740. Wg W. Hentschla

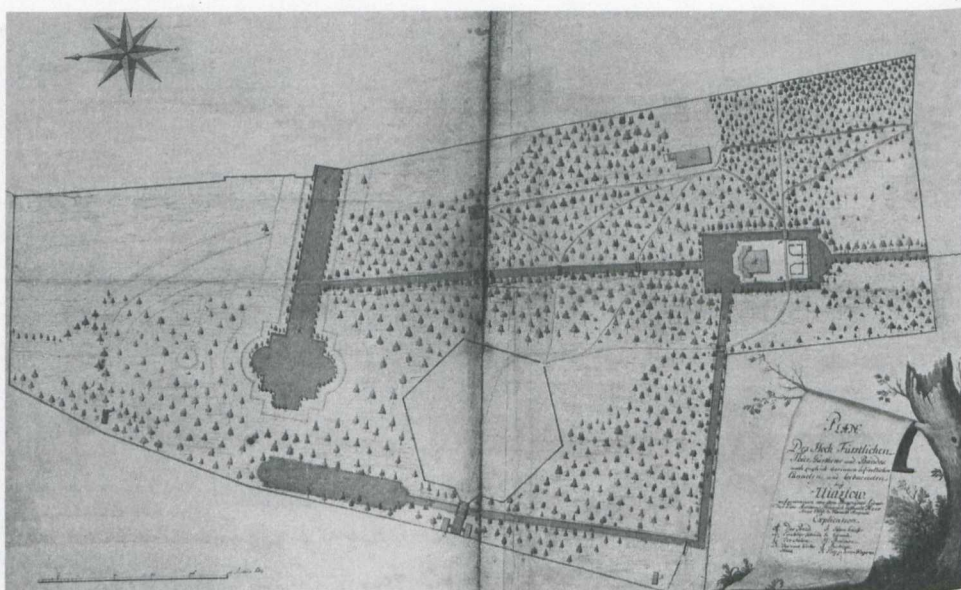
entuzjasta francuskich ogrodów i pałaców, które podziwiał podczas podróży odbytej do Francji¹⁴. W pierwszej fazie budową kanału kierował generał Burckhard von Münnich (1717-1721), w drugiej Christoph Isebrandt (1722-1725)¹⁵. Kanał Królewski stanowił początek realizacji planów nowego ukształtowania terenów na wschód od parku Lubomirskiego. Miał on stanowić oś organizującą rozległe założenie przestrzenne składające się z wachlarzowego zwierzyńca oraz pawilonu po drugiej stronie kanału, symetrycznie do Łazienki. Pomyśły te ukazuje *Plan von den Königlichen Canal...* (1727-1730)¹⁶. Wykopanie kanału stanowiło pierwszy etap zakrojonego na szeroką skalę formowania rezydencji. Na terenie położonym między zwierzyńcem Lubomirskiego a Wisłą, po obu jego stronach monarcha założył drugi park-zwierzyniec. Nastąpiło to podczas pobytu w Polsce jesienią 1730 i zimą 1731. W styczniu 1731 „Kuryer Polski” doniósł, że „król IMć zwierzyńiec dla ukontentowania swego *in circum*

4. Ujazdów. *Planta Situationis Ujazdoviensis...* Autor nieznan, 1748. SHAD

Warszawy na dwie mile i dalej, edyktem sobie obwarował¹⁷. Informacja ta dotyczy przede wszystkim aktu prawnego, na mocy którego król pozyskał teren. Ze względu na trudności związane z prowadzeniem prac terenowych zimą wytyczenie zwierzyńca musiało nastąpić w późniejszym okresie: wiosną lub latem 1731. Aby tego dokonać, wydzierżawił on tereny miejskie rozciągające się aż do Wisły. Wcześniej prócz działki, na której powstał kanał, zakupił jeszcze długą parcelę opisaną na jednym z planów jako *Neuer Koenige Holtz Platz*¹⁸.

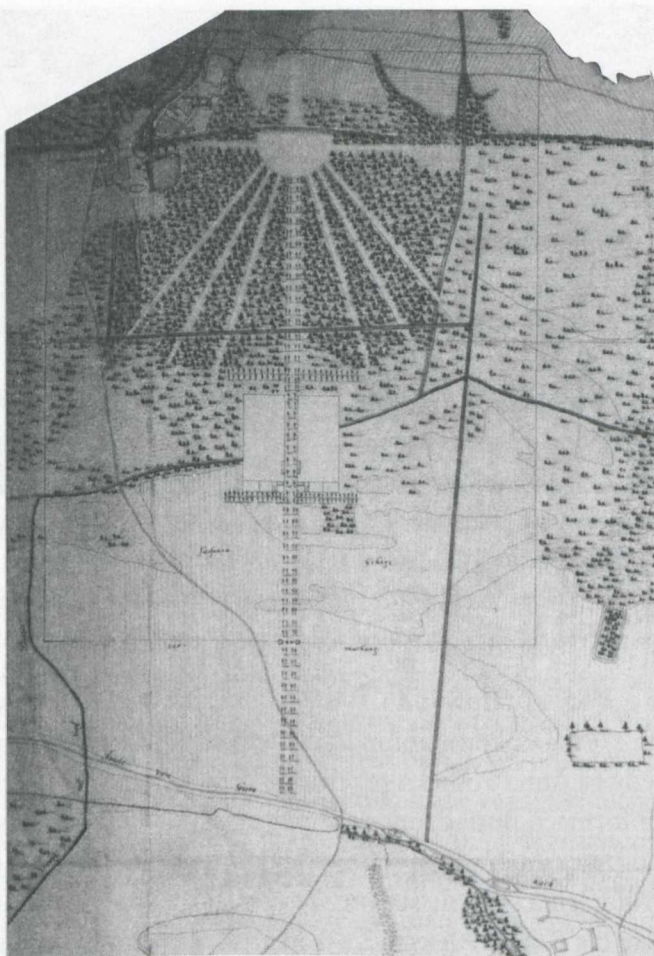
Symetrycznie po obu stronach kanału wytyczono po trzy aleje w układzie wachlarzowym, zbiegające się optycznie w zamku Ujazdowskim i przecięte trzema poprzecznymi duktami. Ich skrzyżowania podkreślone zostały parami lub pojedynczymi drzewami. Zamierzano ukształtować gęsto zadrzewione aleje, ale ten wariant nie został zrealizowany. Kompozycja udokumentowana została na planach *Grund Riss des Königlichen Baades...* z 1731 oraz na *Planie terenów soleckich...* z 1726-1730¹⁹. Istnienie zwierzyńca potwierdzają oba plany C.F. Hübnera: rysunkowy z 1733 i publikowany z 1740 (il. 3)²⁰. Z analizy źródeł kartograficznych nie wynika jednoznacznie czy wachlarzowe dukty wytyczone były również na terenie zwierzyńca Lubomirskiego, choć pojawiają się u Hübnera oraz na *Planta Situationis Ujazdoviensis...* z 1748 (il. 4)²¹.

5. Ujazdów. *Plan des Hoch Fürstlichen Thier Gartens...* H. G. Marx, 1765. SHAD

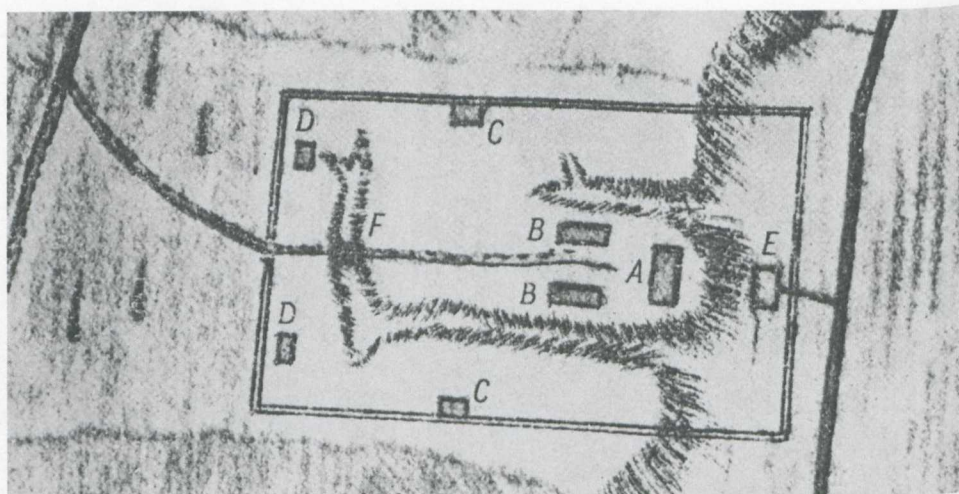
August III, który przejął w 1733 po ojcu Ujazdów, również nie wykazał się szczególniejszymi osiągnięciami fundacyjnymi. W 1748, gdy Belweder należał do Józefa Paca, zapisał on część swojej działki, znajdującej się na dolnym tarasie, Henrykowi Brühlowi. Pierwszy minister króla zrealizował geometryczny ogród, choć w formie znacznie skromniejszej niż to pierwotnie planował. August III sporadycznie odwiedzał Ujazdów. Użytkował przede wszystkim pawilony i teren w dawnych granicach Lubomirskiego. W latach pięćdziesiątych zanikowi uległa kompozycja zwierzyńca wachlarzowego, a dzieła destrukcji dopełniła parcelacja przeprowadzona w 1756. Powstały tu regularne ogrody z pałacykami i pawilonami wypoczynkowymi należącymi do biskupa Kajetana Sołtyka oraz Samuela Kahle, późniejszego intendenta króla Stanisława Augusta, co widoczne jest na planie Tirregaille'a z 1762 r.²² Dużą działkę na tym terenie zakupił również Brühl.

Drugą kompozycją wachlarzową, powstałą dla Augusta II, była **Bazantarnia** w Natolinie założona jako zwierzyńiec krajobrazowy jeszcze w czasach króla Jana III. Park ten istniał również w pierwszej połowie XVIII w., gdy właścicielem był wojewoda ruski książę Aleksander August Czartoryski (1697-1782). Po przejściu parku przez Augusta II w 1730 r. w Bazantarni wzniesiono niewielką budowlę ogrodową, *maison de plaisance*, zaprojektowaną przez samego króla. *Plan von Denen Königs. Güthern Villanow...* z ok. 1732 r. ukazuje

6. Natolin (Bażantarnia). *Plan von Denen Königs. Güthern Villanow...* Autor nieznan, ok. 1730. Drezno, Landesamt für Denkmalpflege Sachsen

siedem alei zbiegających się na półokrągłym placu (il. 6)²³. Nieco późniejszy plan de Pircha z 1747 r. odnotowuje jedynie pięć duktów przecinających zalesiony obszar i schodzących się na wzgórzu. Dopiero po wybudowaniu przez znakomitego architekta z Saksonii Szymona Bogumiła Zuga pałacu w 1780 r. rezydencja nabrała reprezentacyjnego charakteru²⁴. Park zajmował urozmaicony, zadrzewiony teren. Główna aleja z czterema rzędami drzew przecinała pola i łączyła się z drogą z Góry do Warszawy. Dwadzieścia lat później opisał to Szymon Bogumił Zug w dziele Christiana Hirschfelda *Theorie der Gartenkunst...* (1784): „Jest to obszerny las mieszany, w którym wzgórza i doliny na przemian przyjemnie się ukazują. [...] Las w nizinie jest wilgotny [...] przecięto

7. Królikarnia. Plan Warszawy i okolic (fragment). Autor niezany, 1732. AGAD. Wg Kwiatkowski *Królikarnia*

A. budynek główny, B. pawilony dziedzińcowe, C. budynki gospodarcze, D. budynki gospodarcze przy wjeździe, E. sadzawka, F. most

go kanałami, mającymi odpływ do Wisły [...]. Część wyższa jest suchsza, jest przyjemniejsza...”²⁵. Barokowa kompozycja w Natolinie przetrwała do początku XIX w. kiedy to Anna Potocka przekształciła ją w park angielski.

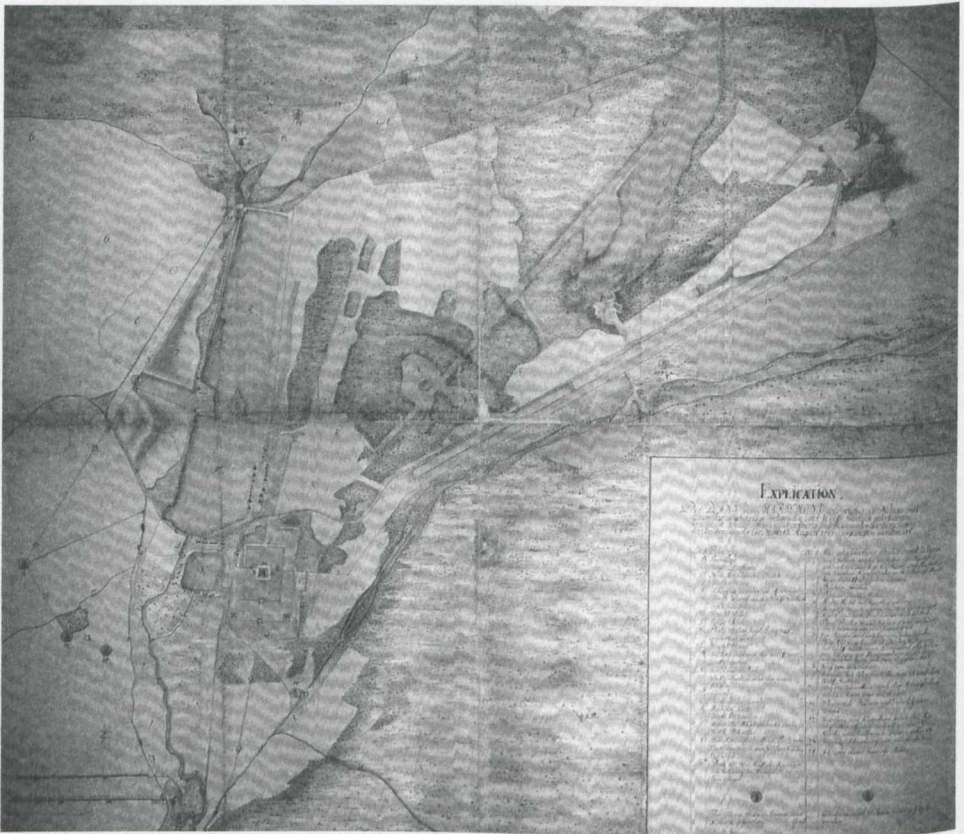
Niewiele informacji posiadamy na temat innego zwierzyńca krajobrazowego założonego przez Augusta II, a położonego na południe od Łazienek. Pałac i ogród Królikarnia stały się sławne w końcu XVIII w., gdy wzniesiono tam wspaniałą pałac dla Karola Aleksandra Tomatisa projektu Dominika Merliniego. Czas powstania zwierzyńca nie został precyzyjnie określony, ale nie będzie błędem stwierdzenie, iż nastąpiło to przed 1732²⁶. Z tego roku – jak podaje Marek Kwiatkowski – pochodzi najwcześniejszy plan naszego zwierzyńca (il. 7)²⁷. Tak jak w innych zwierzyńcach warszawskich wykorzystano dwutarasowe ukształtowanie skarpy, która w tym miejscu stworzyła malowniczy cypel otoczony z trzech stron jarem. Na jego skraju powstał pawilon myśliwski poprzedzony niewielkim dziedzińcem z dwoma oficynami. Przed mostem przerzuconym nad jarem oraz przy parkanie wzniesiono po dwa budyneczki. Cały teren ogrodzono, włączając w jego obręb część dolnego tarasu z sadzawką.

Również kształtowanie się krajobrazu północnego odcinka skarpy warszawskiej w rejonie Bielán wiąże się z przekształcaniem jej w podmiejskie tereny myśliwskie. Walory krajobrazowe i dogodne położenie przesądziły o rozwoju Marymontu jako rezydencji składającej się z pałacyku, dwóch wolno stojących

pawilonów i otaczającego go zwierzyńca krajobrazowego. Na zalesionym, nadwiślańskim terenie już w XVI i XVII w. odbywały się polowania, ale dopiero ufundowanie przez królową Marię Kazimierę i Jana III Sobieskiego willi z ogrodem i królikarnią (1693-1696; Tylman z Gameren) nadało temu miejscu charakter rekreacyjny²⁸.

Jeszcze przed nabyciem Marymontu przez Augusta II saski architekt Johann Ch. Naumann wykonał kilka projektów stworzenia wokół willi rozległego założenia przestrzennego na wzór Marly Ludwika XIV, choć uwzględniających miejscowe warunki terenowe. Około 1715 powstały *Plan von Marimont Nebst den daherum befintlichen Situation...*²⁹ oraz *Noch ein Project von den Amphi-Theatro...*³⁰, a ok. 1720 *Plan sytuacyjny i widok perspektywiczny...*³¹. Narysowanych z rozmachem projektów przekształcenia Marymontu nie zrealizowano, a Sasi zatrzymywali się w pałacyku Marysienki. Dla naszych rozważań szczególne znaczenie ma *Plan von Marimont...*, ponieważ projektowana rozbudowa Marymontu ukazana została na podkładzie inwentaryzacyjnym, odnotowującym rzeźbę terenu oraz jego szatę roślinną. Przybliży on kształt krajobrazowej kompozycji zwierzyńca Sobieskich, rozciągającego się od podnóża skarpy w kierunku Wisły. Od zachodu, przy drodze z Bielan Warszawy, teren zamykał długi kanał zasilany źródłem z głębi parku; od północy rozlewiska stawu łączące się strumieniem z Wisłą. Nieregularne zagajniki ukształtowane zostały z drzew i krzewów. Przecinają je dukty i polany przeznaczone dla myśliwych. W południowej części parku wyгородzono obszerny plac, na planie wydłużonego prostokąta służący zapewne gromadzeniu i odstrzałowi zwierząt. W narożniku powstał niewielki, murowany budynek, o nieoznaczonej funkcji, zapewne altana lub oficyna. Widoczne trzy równoległe linie układające się w formę bastionu, to prawdopodobnie trzy rowy z wodą. Zwierzęta naganiane w kierunku pałacu, wytracały prędkość i pokonując przeszkody stawały się łatwym celem dla myśliwych, przebywających po drugiej stronie rowów.

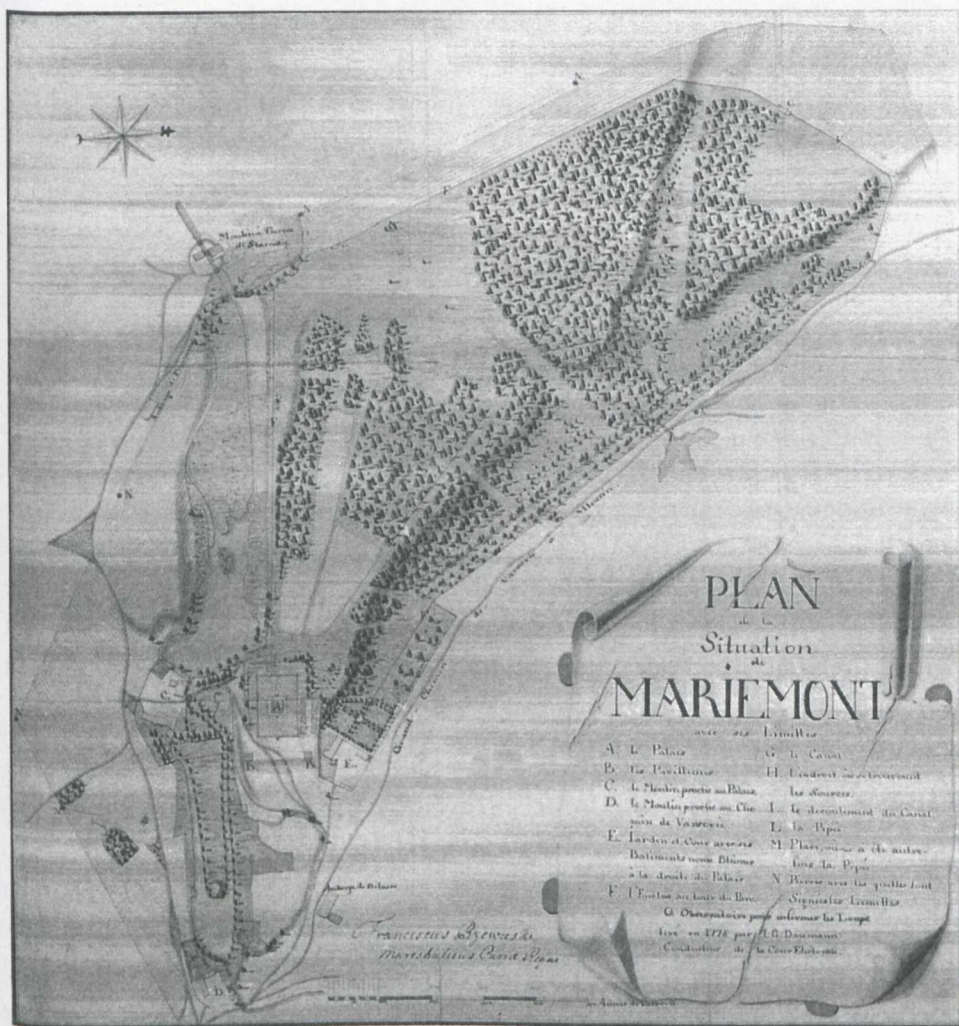
Szczegółowe badania odpowiedzą pełniej na pytanie, w jakim stopniu Marymont wykorzystywany był do zabaw i polowań. Do powszechnego zwyczaju należało łączenie na terenie zwierzyńców zabaw myśliwskich z innymi formami rozrywki. Tylko na podstawie badań nad życiem muzycznym przeprowadzonych przez Alinę Żórawską-Witkowską wyłania się interesujący obraz sposobów spędzania czasu w Marymoncie. Przeważały krótkie pobyty rekreacyjne. W 1722 król wyprawił tu dwudniowe imieniny dla Jana H. Flemminga „zorganizowane na sposób wiejski”, a jedną z atrakcji był taniec niedźwiedzia³². Dwa lata później, w 1724, na Marymoncie zakończono trzynastodniową zabawę

8. Marymont. *Des Plans von Marjemont...* Pod kier. J.D. Jaucha, 1743. Biblioteka Czarotorskich w Krakowie

rozpoczętą wcześniej w Czerniakowie a kontynuowaną w Wilanowie i Ujazdowie³³. Innym razem „po południu zaś król Imć do Marymontu wyjechał i tam partykularnemi bawił się dyspozycjami” co odnotował „Kuryer Polski” z 1730³⁴. Ponieważ wśród gości króla był Hieronim Florian Radziwiłł, fanatyk myślistwa, nie mogło nie obyć się bez polowania.

Kompozycję i program zwierzyńca ukształtowanego przez Augusta II, a użytkowanego przez Augusta III ukazuje *Plan von Marjemont...* wykonany pod kierunkiem Joachima D. Jaucha w 1743 r. (il. 8)³⁵. Na ogromnej planszy (około 140 x 120 cm) odnotowano z drobiazgową dokładnością wszystkie szczegóły zagospodarowania terenu. Znakomitym uzupełnieniem jest szczegółowa legenda pozwalająca na precyzyjną identyfikację obiektów i ich funkcji. Granica terytorium zwierzyńca w czasach saskich zgodna jest z linią regulacji zaproponowaną jeszcze w *Plan von Marimont...* z 1715. Wysokim parkanem

9. Marymont. Plan de la Situation de Mariemont... J.G. Daumann, 1778. SHAD

wygodzono terytorium przeznaczone do hodowli i polowań na wilki. Obejmowało ono długi kanał biegnący wzdłuż drogi do Warszawy oraz rozległy Staw Młyński, utworzony po wzniesieniu tamy we wschodniej części zwierzynca. Na przeciwległym od pałacu krańcu parku pozostawiono fragment nie zagrodzonego parkanu („Wechsel wodruch die Woelffe aus und eingehen”), aby zwabiać wilki wyłożoną w środku przynętą („Der Luder Platz”). Pilnował tego strażnik przebywający w pobliskim drewnianym domku, zamykając odwrót drapieżnikom. Park przecinała szeroka aleja, która we wschodniej części załamywała się i wzdłuż parkanu wychodziła na odkryte pole. Między kanałem

południowym, a terenem zalesionym zachowano dwie długie polany, przedzielone niewielkim kanalikiem, służące jako dogodne miejsce na zasadzkę dla króla i królowej podczas polowań. Parkan dochodził, aż na wzgórze, do wschodnich narożników pałacyku. Pozostawał on nadal najważniejszym i najbardziej wyeksponowanym miejscem w obrębie zespołu. Funkcja myśliwska została jednak silniej określona niż miało to miejsce wcześniej. Dawne pawilony gospodarcze, przeznaczone zostały na mieszkanie łowczych. Od strony południowej ustawiono drewnianą budowlę określaną jako „Jagd-Zeughaus”, będącą raczej składem akcesoriów związanych z utrzymywaniem zwierzyńca i prowadzeniem nagonek (siatki, piki, etc.), a nie arsenałem jak sugerowałaby nazwa. Spiętrzenie wody umożliwiało wznoszenie młynów; kilka z nich powstało w czasach saskich.

Krajobrazowy charakter zwierzyńca marymonckiego zachowany został w następnych dziesięcioleciach, co potwierdza inwentaryzacja *Plan de la Situation de Mariemont avec ses Limités* Johanna G. Daumanna z 1778 (il. 9)³⁶. Choć plan ten wykazuje podobieństwa do inwentaryzacji z rysunkowej 1743 r. to odnotować należy kilka zmian. Oznaczono miejsca do łowienia ptactwa wraz z punktem obserwacyjnym. Widoczny jest pawilonik, z którego myśliwi strzelali do wilków napędzanych przez nagonkę.

Funkcję terenów myśliwskich, a może i zwierzyńca pełnił nizinny brzeg Wisły na wysokości Solca, który w późniejszym czasie otrzymał nazwę Saskiej Kępy, a w czasach saskich **Na Kępie**. Jako własność Magistratu miasta Starej Warszawy był on od XVI w. dzielony na części i dzierżawiony Holendrom, Szkotom, a w końcu XVII w. również szlachcie³⁷. Określenie roli myślistwa w kształtowaniu się kępy wiślanej nie jest łatwe, choć szczegółowe studium Jana Bergera pozwala na sformułowanie kilku uwag. Częściowo podmokłe i porośnięte krzewami i drzewami tereny nadawały się do polowań na ptactwo i drobną zwierzynę, bowiem już „Jego Królewski Majestat Jan III Sobieski bawił się urządzając małe polowania i łowienie ryb w nurcie Wisły”.

Ze względu na „piękne łąki, pola, niskie zarośla, strumienie ze wszystkimi wygodami do polowania, łapania ptactwa” terenem tym zainteresował się w 1735 August III, wydzierżawiając je na 30 lat. W rok później sporządzony został plan *Plan von der Königlichen Hollenderey...*³⁸, ukazujący teren zadzierżawiony o zróżnicowanym zagęszczeniu i otwartym Wielką i Małą Łąką (il. 10). Na skraju, w pobliżu Skaryszewa, znajdował się pałacyk, z sienią na planie równobocznego krzyża na parterze i przylegającymi gabinetami oraz ośmioboczną salą otoczoną gabinetami na piętrze. Otoczony został fosą i wałem³⁹. Plany budowli wykonano w związku z zamierzoną przez Augusta III rozbudową

10. Na Kępie. Plan von der Königlich Hollenderey... Autor nieznan, 1736. SHAD

ostatecznie nie zrealizowaną jak większość projektów saskich. Przypuszcza się, że projekt wykonał znakomity architekt warszawski Tylman z Gameren (zm. 1706) dla Sobieskiego lub Szczuki⁴⁰. Wiadomo, że Jakub Sobieski wdzierzał w 1694 część Kępy, ale już w 1799 przekazał ją referendarzowi koronnemu Stanisławowi Szczuce. Od niego to w 1716 nabyła Kępę Marianna z Bielińskich Denhoffowa, która udostępniła Augustowi II zarówno pałacyk jak i tereny myśliwskie, jak choćby w 1715, gdy król w otoczeniu wysokich dostojników państwowych bawił się „bardzo huczno”⁴¹. Również jego następca urządzał na Kępie zabawy, np. w 1754 z okazji królewskich imienin⁴². Centralny plan, typu *molino da vento* wskazuje jednoznacznie, iż był to pałacyk myśliwski, umożliwiając obserwację krajobrazu, zadrzewionego otoczenia i zwierząt⁴³.

Zwierzynice Augusta II i jego następcy stanowią ważne i dotąd mało dostrzegane ogniwo w wieloletnim proces tworzenia zespołu królewskich rezydencji w Warszawie i jej okolicach⁴⁴. Ze względu na układ przestrzenny można podzielić je na krajobrazowe oraz wachlarzowe. Ich kompozycja nie była ściśle zależna od gatunku hodowanych i odstrzeliwanych zwierząt. W zwierzynicach królewskich dominowała *venatio parva* z pewnymi specjalizacjami: na bazynty polowano w Natolinie, na króliki w Królikarni, na sarny, jelenie, łosie i daniela w Ujazdowie, na pactwo i zające Na Kępie. Jedynym zwierzynicem

do polowań na grubego zwierza (*venatio magna*) był Marymont, gdzie strzelano do wilków. Konstatacje te wymagają jednak uszczegółowień. Powszechną praktyką było trzymanie różnych gatunków zwierząt. Wiadomo, że w Marymoncie hodowano i polowano również na króliki i ptaki, zwłaszcza, że łowienie wilków nastroczało znaczne trudności. Również gdy polowania na terenie zwierzynców były aranżowane przez osoby z zewnątrz, jak choćby Hieronima Radziwiłła. Wtedy przywożono różnego gatunku zwierzęta. Oddzielnym problemem, o którym należy tu wspomnieć, to łączenie w zwierzynicach polowań z innymi formami rozrywki, jak bale, fety, odpoczynek w Łazience czy Eremitoriach i Ermitażach.

Nie ulega wątpliwości, że sascy architekci i ich przełożeni byli wielkimi wizjonerami. Niestety realizacje myśliwskie również prezentują się bardzo skromnie. Z punktu widzenia spraw myśliwskich ograniczali się tylko do niezbędnych inwestycji. W Ujazdowie Sasi użytkowali zamek, Łazienkę i Ermitaż w kształcie pozostawionym przez Lubomirskiego, ale zespół ten nie był szczególnie lubiany przez nowych właścicieli. Zwierzyniec dla Lubomirskiego był częścią wyrafinowanego, intelektualnego programu. Królowie sascy reprezentowali zupełnie inną formację. Eksponowali barokową, o absolutystycznych ambicjach ostentację władzy wyrażającą się m.in. w wielkich polowaniach z udziałem dworu i magnaterii. Król nie szukał odosobnienia w Łazienkach czy na Marymoncie, lecz traktował je jako kolejne ceremonialne miejsce. Prócz Łazienek, Sasi przejęli pałacyki myśliwskie w Marymoncie i Na Kępie. W dwóch pozostałych zwierzynicach Natolinie i Królikarni powstały niewielkie pawilony, o których co prawda niewiele wiadomo, ale chyba też nie zasługiwały na szczególny podziw.

Zwierzynice krajobrazowe, takie jak w Ujazdowie, Królikarni, na Marymoncie i Na Kępie stanowiły najbardziej popularną i najstarszą formę parków do polowań. Choć problem ich genezy i przemian kompozycji jest zbyt obszerny, aby w tym miejscu go podejmować, to choćby w niewielkim stopniu warto o nim wspomnieć. Przy ich zakładaniu wybierano teren malowniczo ukształtowany, o zróżnicowanej szacie roślinnej, z dostępem do wody. Sposób na założenie zwierzynca krajobrazowego przy domu pańskim podaje już Crescentyn w *Księgach o gospodarstwie...*: „Wybrawszy miejsce równe, nie bagniste ani zaduszone, tak wielkie jak kto chce, obmurować albo je jenak parkanem dobrym i wałem obtoczyć, tamże od strony północnej nasadzić gaj drzew rozlicznych, w którym by się mogły chować rozmaite zwierzęta leśne [...], a między drzewa napuszczać zająców, królików, sarn, jelonków i inszych zwierząt nie dra pieżnych”⁴⁵. Autor proponuje dalej aby w klatkach umieścić śpiewające ptaki,

wpuścić kuropatwy, przepiórki i bażanty „z których ptaków patrzenia mogą ludzie mieć lubowanie”. U podstaw rozwoju zwierzyńców leżały królikarnie⁴⁶. Najprostsze zwierzyńce miały plan ogrodzonego prostokąta lub nieregularnego wieloboku, zakładane były na urozmaiconym terenie, ze strumykiem lub sadzawką. Czasem tworzone sztuczny zbiornik lub kanał. Prócz znaczenia praktycznego, służyły jako wodopój dla zwierząt, woda pełniła podwójną rolę: użytkową, umożliwiającą hodowanie zwierząt, ale również estetyczną w kompozycji zwierzyńca. Na terenie, gdzie planowano *vivarium*, budowano altany widokowe, paśniki i szopy dla zwierząt, a następnie sprowadzano zwierzęta.

W większym stopniu komponowane były zwierzyńce wachlarzowe, takie jak występują w Ujazdowie i Natolinie. Podobnie jak przy zwierzyńcach krajobrazowych, odpowiedni do tego teren wygradzano, a następnie wytyczano aleje i drogi promieniście zbiegające się na okrągłym placu, przy którym czasem sytuowano pałacyk myśliwski. Oryginalność kompozycji zwierzyńców warszawskich polega na tym, iż są one zredukowaną wersją zwierzyńców gwiazdzystych, dostosowaną do oryginalnego ukształtowania skarpy warszawskiej. Wzorem była oczywiście powiązana ze sobą sieć kompozycji wachlarzowych i promienistych zaprojektowanych przez Le Nôtre'a po bokach Wielkiego Kanału w Wersalu i tylko żałować należy, że wspaniałe plany architektoniczne i ogrodowe Augusta II i Augusta III nie zostały w pełni zrealizowane⁴⁷. Na pocieszenie pozostaje fakt, iż część królewskich zwierzyńców dała początek takim warszawskim parkom i terenom zielonym jak Łazienki, Natolin, Królikarnia, Kaskada na Marymoncie, czy park Skaryszewski.

¹ Cyt. za: J. Kowalczyk, *Wille w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII stulecia*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XXI, 1977, s. 319.

² Por. A. Rottermund, *Polowanie i sztuka w kulturze dworskiej czasów nowożytnych*, „Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie”, V, 1988, s. 9-35; T. Bernatowicz, „*Entre éventail et étoile*”. *Zwierzyńce w osiemnastowiecznej Polsce i ich europejskie związki*, „Barok”, IV, 1997, nr 1 (7), s. 105-118; A. Rottermund, *Zwierzyńce i symbolika polowania*, [w:] *Ogród. Forma - Symbol - Marzenie*. Katalog wystawy, Zamek Królewski w Warszawie, Warszawa 1999, s. 195-203.

³ M. Schlechte, *Matthäus Daniel Pöppelmanns und das Verhältnis von barocker Tiergartenanlage und Jagdschloß Moritzburg*, w: *Matthäus Daniel Pöppelmann 1662-1736 und die Architektur der Zeit Augusts des Starken*, hrsg. Kurt Milde, Klaus Merten, Gudrum Stenke, Dresden 1991, s. 237-248; J. Kowalczyk, *Działania dworu królewskiego Wettinów w wymiarze kulturalnej i artystycznej polsko-saskiej*, „Barok”, VII, 2000, nr 2 (14), s. 174, il. 2.

⁴ Właściciele i stosunki własnościowe posiadłości belwederskiej w XVII i pocz. XVIII w. nie są do końca rozpoznane. Do 1697 należała do Kazimierza Michała Paca, który odsprzedał ją Katarzynie de Landrovie Michałowskiej. W 1720, kolejny właściciel Maciej Szymanowski starosta wyszogrodzki odstąpił Belweder Jakubowi Duninowi rejentowi Kancelarii Wielkiej, a ten w 1727 przejął prawa na Augusta II. W latach czterdziestych ponownie należał do Paców. Józef Pac w 1748 zapisał Henrykowi Brühlowi część gruntów na dolnym tarasie. Por. M. Kwiatkowski, *Belweder*, [w:] tenże, *Niechaj twych ulic wiatr mnie owionie... Architektura warszawskich dzielnic*, Warszawa 1973, s. 38-41; tenże, *Belweder*, Warszawa 1976, s. 13-16; T. Zarębska, *Gdzie mieszkała na Ujazdowie królowa Bona*, [w:] *In artium hortis. Studia i szkice z dziejów sztuki, konserwacji zabytków i muzealnictwa. Wojciechowi Fijałkowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1997, s. 99-108; ta sama, *Warszawskie rezydencje królewskie oraz ich ogrody w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] *Pałac w ogrodzie. Materiały sesji naukowej Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, maj 1998*, red. B. Wierzbicka, Warszawa 1999, s. 60-71.

⁵ T. Bernatowicz, „Regiae amoenitati...”. *Ukształtowanie skarpy a krajobraz kulturowy Ujazdowa w czasach nowożytnych*, [w:] *Skarpa Warszawska. Materiały sesji naukowej Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, maj 1993*, red. B. Wierzbicka, Warszawa 1993, il. na s. 197; Próbę identyfikacji historycznych założeń ogrodowych na współczesnych podkładach geodezyjnych, na podstawie wybiórczo potraktowanych materiałów źródłowych, podjęła dr Ewa Kicińska architekt krajobrazu (por. E. Kicińska, *Krajobraz kulturowy skarpy warszawskiej. Główne założenia wielkoprzestrzenne*, *Studia i Materiały Zarządu Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych*, „Krajobraz”, 12, 1993).

⁶ Prostokątny budynek widoczny jest na *Planie Ujazdowa...* (por. przyp. 7) u podnóża skarpy, nad poszerzoną częścią kanału i na osi Zamku Ujazdowskiego. Późniejsze plany saskie nie odnotowują tego obiektu. J. Putkowska tę budowlę utożsamiała z pawilonem „Fraskat” (J. Putkowska, *Rezydencja w Ujazdowie w drugiej połowie XVI i XVII wieku. Cz. II. Rezydencja Stanisława Herakliusza Lubomirskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XII, 1977, s. 195-196) wspomnianym jedynie w liście Kazimierza Szczuki opata paradyskiego. Za „Fraskat”, identyfikowany początkowo z Ermitażem (S. Mossakowski, *Rezydencja Ujazdowska Stanisława Herakliusza Lubomirskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, XXXI, 1969, s. 367-368) uznany został ostatecznie pałac Lubomirskiego w Czerniakowie (S. Mossakowski, *Mecenas artystyczny Stanisława Herakliusza Lubomirskiego*, [w:] *Stanisław Herakliusz Lubomirski pisarz, polityk, mecenas*, red. W. Roszkowska, Wrocław 1982, s. 56-57).

⁷ Sächsischen Hauptstaatsarchives w Dreźnie (dalej: SLHA), Sch.XI, F.99, Nr 13: *Plan Ujazdowa z projektem ogrodu przy zamku i kanału na dolnym tarasie*. W. Hentschel przypisał rysunek Tylmanowi z Gameren i Augustowi II, datując na ok. 1700 (W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, Berlin 1967, s. 192, il. 221; J. Putkowska, *Rezydencja w Ujazdowie... Cz. II...*, op. cit., s. 197, il. 5; J. Kowalczyk, *August II i architekci warszawscy*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XXXIII, 1988, s. 7, il. 8). Nie uwzględnia tego rysunku jako dzieła Tylmana S. Mossakowski w znakomitej monografii tego architekta (S. Mossakowski, *Tylman z Gameren, architekt polskiego baroku*, Wrocław 1973; S. Mossakowski, *Tilman van Gameren. Leben und Werk*, Berlin 1994) choć publikuje w odrzynie elementy inwentaryzacyjne z tego rysunku. Atrybucja rysunku Tylmanowi dokonana przez Hentschela (dodajmy, że jedynie na podstawie włosko języcznej skali występującej na rysunku) wymaga ponownej, krytycznej analizy i przekonującego potwierdzenia w źródłach. Otwartym pozostawić należy pytanie czy

twórca Ujazdowa Lubomirski (zm.1702) zdecydowałby się na oddanie ulubionego dzieła swojego życia jakim był park ujazdowski. Jeżeli przyjąć autorstwo Tylmana to wykonanie rysunku możliwe byłoby między 1702 a 1706, rokiem śmierci architekta. Jednakże dopiero po 1711 August II rozwija działalność fundatorską w Dreźnie i Warszawie. W 1716 kupuje pałac Morsztyna i rozpoczyna zakładanie Osi Saskiej. Dopiero gdy po 1717 następuje okres stabilizacji politycznej i ekonomicznej rozpoczyna się tak naprawdę aktywna działalność króla w Ujazdowie.

⁸ G. Ciołek *Plan Ujazdowa z 1606 roku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, V, 1960, s. 314-316; J. Kowalczyk, *Wille w Polsce...*, op. cit., J. Putkowska, *Rezydencja w Ujazdowie w drugiej połowie XVI i XVII wieku. Cz. I. Rezydencja królewska w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XII, 1977, s. 89-100.

⁹ J. Putkowska, *Architektura Warszawy XVII wieku*, Warszawa 1991, s. 50.

¹⁰ *Dwie wizyty legata papieskiego Enrica kardynała Caetaniego w Warszawie 1596-1597. Według relacji spisanej przez mistrza ceremonii Giovanniego Paola Mucantego*, wyd. Jan W. Woś, tłum. Wiesława Słowik, Tadeusz Kaźmierczak, Warszawa 1996, s. 49.

¹¹ A. Jarzębski, *Gościniec abo krótkie opisanie Warszawy...*, Oprac. i wstęp W. Tomkiewicz, Warszawa 1974, s. 150.

¹² Na temat kształtowania się ujazdowskiej rezydencji Lubomirskiego pisali, m.in. W. Tatkiewicz, *Pięć studiów o Łazienkach Stanisława Augusta*, Lwów-Warszawa 1925, passim; tenże, *Łazienki Warszawskie*, Warszawa 1957, passim; A. Lutostańska *Z problematyki projektów rozbudowy Ujazdowa w czasach saskich*, „Biuletyn Historii Sztuki”, XXXIX, 1967, s. 317-339; L. Majdecki, *Łazienki. Przemiany układu przestrzennego założenia ogrodowego*, „Rejestr Ogrodów Polskich”, z. 7, Warszawa 1969, s. 20-22; S. Mossakowski, *Rezydencja Ujazdowska...*, op. cit., 1969, s. 36-392; W. Tatkiewicz, *Łazienki Warszawskie*, Warszawa 1972 (wyd. III), passim; J. Putkowska, *Rezydencja w Ujazdowie... Cz. II...*, op. cit., s. 191-208; T. Bernatowicz, „*Regiae amoenitati...*”, op. cit., s. 67-68; J. Putkowska, *Architektura Warszawy...*, op. cit., s. 169-178.

¹³ SLHA, Schr. VII, F 90, nr 35 b-d: *Grund Riss des Königlichen Baades, des großen Canals und der gantzen Vermachung der großen Parces unter Ujazdow*. W literaturze przedmiotu występuje bardzo różne datowanie tego planu, por.: przed 1733: W. Tatkiewicz, *Pięć studiów...*, op. cit., s. 54, il. 41 (bez fragm. od strony południowej); 1720-1733: *Varsaviana w zbiorach drezdeńskich*. Katalog wystawy w Muzeum Historycznym m. st. Warszawy, Warszawa 1965, s. 77, kat. nr 191, il. s. nlb.; 1720-1733: A. Lutostańska, op. cit., 1967, s. 318, il. 4; 1726-1733: B. Król-Kaczorowska, *Kilka dokumentów dotyczących budowy kanału Ujazdowskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, XXXIX, 1967, s. 340-343, il. 1; 1726-1733: W. Hentschel, op. cit., s. 194-195, il. 223 (bez fragm. od strony południowej); 1720-1733: L. Majdecki, op. cit., s. 24, il. 18; brak dat.; S. Mossakowski, *Tylman z Gameren...*, op. cit., il. 51; 1720-1733: M. Kwiatkowski, *Belweder*, [w:] *Niechaj twych ulic...*, op. cit., il. 22 (fragm.); ok.1720-1733: tenże, *Belweder*, op. cit., il. 1 (fragm.); 1720-1733: J. Putkowska, *Rezydencja w Ujazdowie... Cz. II...*, op. cit., s. 198, il. 6; ok. 1720-1733: W. Fijałkowski, *Katalog*, [w:] *Barokowa sztuka w Polsce i Saksonii*, Warszawa 1997, s. 12, kat. 3. 2; G. Ciołek, *Ogrody polskie, wznowienie uzup.* J. Bogdanowski, Warszawa 1978, s. 89, il. 183. Ważnym ustaleniem jest konstatacja J. Putkowskiej, iż jest to inwentaryzacja, a nie projekt jak podaje W. Hentschel. Wydaje się prawdopodobne, że powstał ok. 1731, gdyż widoczna jest zrealizowana Droga Kalwaryjska.

¹⁴ A. Żórawska-Witkowska, *Kawalerska tura Augusta II w świetle doświadczeń muzyczno-teatralnych 1687-1689*, w: „*Arx felicitatis*”. *Księga ku czci profesora Andrzeja Rottermunda w sześćdziesiątą rocznicę urodzin od przyjaciół, kolegów i współpracowników*, Warszawa 2001, s. 625-630.

¹⁵ W. Hentschel, op. cit., s. 192-195; J. Putkowska, *Królewski zespół rezydencyjny Augusta II Sasa w Warszawie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XXXVII, 1992, s. 229; L. Majdecki, op. cit., s. 27-28; T. Bernatowicz, „Regiae amoenitati...”..., op. cit., 61-76.

¹⁶ Landesamt für Denkmalpflege Sachsen (dalej: LADP), M. 69, X Bl. 13: *Plan von den Königlichen Canal untere Königl. Schlosse Ujazdow gelegen nebst den angrantzenden Königs Baade, Hoff Brauchauss und neuen Thiergarten (Plan sytuacyjny założenia pałacowo-ogrodowego)*. Legenda: A. der Canal / B. Königl. Schloâ und Hoff Ujazdov / C. Königl. Baad / D. Königl. Hoff Belvedere / E. Lustgebäude so abgesteckt aber noch nicht gebauet / F. Königl. Vorwerk. Kl. Szolec / G. Dessen so auch noch nicht gefertigtes / H. Königl. Hoff Brau Hauâ / J. Wohnung des Königl. Jägers / K. Wohnung der Hopfe Gärtners / L. Ermitage / M. das Heil. Grab, N. Königl. Weg. O. Königl. Hopffen / P. neu Deâein von... Q. Neue Vermachung, R. alte Vermachung. Por. A. Lutostańska, op. cit., s. 318, il 5; W. Hentschel, op. cit., s. 194, rys. 223; L. Majdecki, op. cit., s. 29, il. 27.

¹⁷ „Kuryer Polski”, nr LVIII, 1731, s. 250.

¹⁸ SLHA, VII, F 89, Nr 35b-g 1: *Neuer Koenige Holtz Platz (Plan terenów wokół Kanału Królewskiego i placem do składowania drewna)*. Na znacznie późniejszym planie P. Ricaud de Tirregaille'a z 1762 jako *Magazin du Roi*. (1720-1733: J. Putkowska, *Rezydencja w Ujazdowie... Cz. II...*, op. cit., s. 200, il. 8).

¹⁹ SLHA, Sch. VII, F. 90, Nr 35 b-a: *Planie terenów soleckich przyłączonych do zwierzynca ujazdowskiego przez Augusta II (przed 1733: L. Majdecki, op. cit., s. 26, il. 25; 1720-1733: J. Putkowska, *Rezydencja w Ujazdowie... Cz. II...*, op. cit., s. 199, il. 7).*

²⁰ W. Hentschel, op. cit., il. 97.

²¹ SHSA, Schr. VII, F. 89, Nr 35b-g 3: *Planta Situationis Uiazdoviensis et Belwederensis, non nisi ni parte desiganta*. (Plan sytuacyjny Belwederu i części gruntów Ujazdowa).

²² W. Fijałkowski, *Zapomniane ogrody barokowej Warszawy*, [w:] *Pałac w ogrodzie. Materiały sesji naukowej Towarzystwa Opieki nad Zabytkami*, Warszawa 1998, red. B. Wierzbicka, Warszawa 1999, s. 127, 129.

²³ LADP, M.4, Ivb, Bl. 17; *PLAN von DENEN KÖNIGS. GÜTHERN VILLANOW und KLEIN POWZIN FASAHNEN / Gehege, Ziegel Scheine nebst angraentzenden Gegenden mit / der Höhe biss Sluzewo auch alten versandelten Weichsel*. Legenda: A. Villanower Palais, / B. Vieh Hoff, / C. Brau Haus, / D. Schönen und Speicher, / E. Orangerie Hauss, / F. Gärtners Wohnung, / G. Kirche, / H. Wirths Hauss, / J. Plebans Wohnung, / K. Bühnen Garthen, / L. Alte Graeben, / M. Neu gemachte Graeben / Es ist zu observiren das in allen denen Graben so unter der Höhe biss Willanow / gezogen nebst dem wüsten Teiche diesen Sommer kein Wasser geweßen. Por. W. Fijałkowski, *Katalog...*, op. cit., s. 12, kat. 4. 2; tenże, *Ausstellungsführer*, [w:]...von denen schoenen Gaerten. *Barocke Gartenkunst in Polen und Sachsen 1697-1793*, Katalog wystawy, Dresden 1997, s. 46, kat. 4. 2, il. na s. 46).

²⁴ S. Lorentz, *Natolin*, Warszawa 1970, s. 10 nn.

²⁵ Cyt. za: B. Majewska-Maszkowska, *Mecenat artystyczny Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej (1736-1816)*, Wrocław 1976, s. 204-205.

²⁶ M. Kwiatkowski, *Królikarnia*, Warszawa 1971, s. 6-7.

²⁷ Odrys fragmentu Planu Warszawy i okolic z 1732, znajdujący się w Archiwum Głównym Akt Dawnych opublikowali: M. Kwiatkowski, *Królikarnia...*, op. cit., il. 1; J. Putkowska, *Królewski zespół rezydencyjny...*, op. cit., il.32.

²⁸ S. Mossakowski, *Tilman van Gameren...*, op. cit., s. 221-224.

²⁹ LADP, M. 14, VIII a, Bl.29: *Plan von Marimont Nebst den daherum befintlichen Situation und wie benachbarten angräntzen (Plan sytuacyjny Marymontu i granicznych przyległości)*. Legenda: A. Pallaÿ / B. Pavillion worinne die Küche und Zerragarthen befintlich. / C. Pavillon worinne zu logiern / D. Forweg nebst der Mühle a. Kaninchen Berg. / E. Canal / F. Mühle und Teich so dem Voivot Kiovsky / zugehörich nebst dem Feldte mit G bezeichnet / H. Schencke zu dem Bilaner Kloster gehörich / des Jägers Wohnung bey den Kaninchen Berg. (J.Ch. Naumann; ok. 1715, por. A. Król, *Marymont. Dzieje letniej rezydencji Jana Sobieskiego, Augustów II i III oraz Instytutu Agronomicznego*, „Rocznik Warszawski”, I, 1960, s. 44, 46, il. 6 (fragm.); H. E. Scholze, *Uwagi w związku z odnalezionym projektem przebudowy Marymontu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, VII, 1962, s. 83-92, il. 9 (fragm.); Hentschel 1967, s. 183, il. 211 (fragm.).

³⁰ SHAD, Schr. VII, F. 90, Nr 33d; *Noch ein Project von den Amphi-Theatro in den Gegenberg in Mariemont (Plan Marymontu z amfiteatrem)*, (J.Ch. Naumann; ok. 1715), por. H. E. Scholze, op. cit., s. 93-95, il. 11, 12 (fragm.); *Varsaviana w zbiorach drezdeńskich...*, op. cit., Kat. nr 259; W. Hentschel, op. cit., s. 183-186, il. 211.

³¹ Zachowały się dwa egzemplarze planu:

A. Biblioteka im. W. Stefanyka we Lwowie, Album Poturzycki, k.43: *Plan sytuacyjny i widok perspektywiczny założenia pałacowo-ogrodowego* (J.Ch. Naumann [?], ok. 1720), por. M. Gębarowicz, *Album Poturzycki. Nowe materiały do dziejów architektury epoki saskiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XXI, 1976, z. 2, s. 97, il. 38, 39 (fragm.).

B. Muzeum Czartoryskich, Fundacja XX Czartoryskich przy Muzeum Narodowym w Krakowie, R. 5128: *Plan sytuacyjny i widok perspektywiczny założenia pałacowo-ogrodowego* (J.Ch. Naumann (?), ok. 1720), por. W. Rothowa, A. Rumian, *Katalog rysunków architektonicznych ze Zbiorów Czartoryskich w Muzeum Narodowym w Krakowie*, Warszawa 1973, kat. nr 941, s. 136, il. 15.

³² A. Żórawska-Witkowska, *Muzyka na dworze Augusta II w Warszawie*, Warszawa 1997, s. 385.

³³ Ibidem, s. 389.

³⁴ „Kuryer Polski”, nr XXXVI, 1730, s. 140.

³⁵ Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Czartoryskich, XVIII/Mp/796/f: *EXPLICATION / Des Plans von MARJEMONT wie solcher in Natura mit / denen darzu gehoerigen Gebauden und Wolffs-Garthen nebst denen / Graentzen sonach Mariemont gehoerig aufs neue unter der Direction / des Obristen Jauchs in Monath August 1743 aufgemessen worden ist*. Legenda: Lit. A. Palais. / B. Pavillons / C. Jagd-Zeughaus / D. Neue Koenigliche Mühle / E. Wirths Haus. / F. Schoppen worüber ein offener Saal. / G. Breth Wand die den Wolffs Garthen / einschliesset. / H. Haupt-Alee. / J. Flügel-Alee. / K. Platz wodas Jagd Zeug aus/gesom[m]ert wird. / L. Wacht Haus. / M. Wechsel wodruch die Woelffe aus / und eingehen. / N. Der Luder Platz / O. Wasser Quellen so in den Canal / fliessen / P. Canal / Q. Ausfluss des Canals / R. Mühlen Teich / S. Fisch Behaelter. / T. Abfall des Mühlen Teichs und / Fisch Behaeltere / V. Ihro Koenigliche Majt. Platz wo / Dieselben Sitzen wen Wildpret gehe/tzel wird / W. Platz wo Ihre Majt. die Koenigin / bez Hetzung des Wildprets zu Si/tzen pflieget. / AR II [w czerwonym kółku] / Von diesen Graentz Steinen sind / 3 Stück gefunden und / No 1. Alte abgebrochene Mühle samt Wiesen / und Feldern welche vor Zeiten zur Starostey / gehoeret, von dem Gross Feld-Herrn und Starosten / von Warschau Kijowskj aber an Ihro Königl. Mayt. / Augustum II abgetriten worden. / 2. Bilaner-Gründe. / 3. Bilaner Wirths

Haus. / 4. Maltz Mühle zur Starostey gehoerig. / 5. Starostey Gründe wovon einf Stück welches mit / Sign: gezeichnet Mons. Lonyer in Pacht hat. / 6. Pfarr Priester-Grund bis ans Creutz welches / die Scheidung von der Starostey ist. / 7. Ein Stück Land welches vor Zeiten an die / Pfarr Kirche gehoeret ist aber bey Anlegung / des Wolff-Garthens an Mariemont abgetriten / worden wogegen Mariemont ein an der Stück / von gleicher Grösse sub Sign. gegeben hat. / 8. Weg von Warschau. / 9. Koeniglicher Weg nach Mariemont und dem / Wolff-Garthen. / 10. Weg von Warschau nach dem Königlichen / Wirths Haus und der Mühle. / 11. Weg nach Bilano recht und linker / Hand. 12. Fusssteig von Warschau nad der Kö/niglichen Mühle so halb an die Pfarr/Kirche und halb nach Bilano gehoerig. / 13. Graentz Scheidung von allen Seiten. / 14. Setzung derer Graentz Steine / AR III [w czerwonym kółku] Von diesen sind 11 Stück neue gesetzt / worden.”

³⁶ Zachowały się dwa nieomal identyczne egzemplarze tego planu, często mylone:

A. SHAD, Schr. VII, F. 87, Nr 33a: *PLAN de la Situation de MARIEMONT avec ses Limités* (Plan sytuacyjny Marymontu i jego granic). Legenda: A. le Palais. / B. les Pavillions. / C. le Moulin proche au Palais. / D. le Moulin proche au Che/min de Varsovie. / E. Iardin et Cour avec ses / Batiments nomé Blümer à la droite du Palais. / F. l'Enclos au tour du Parc. / G. le Canal. / H. l'endroit où se trouvoient / les Sources. / I. le decoulement du Canal. L. la Pipée. / M. Place où à été autre/fois la Pipée / N. Pierres avec les quelles font / Signées Limités. / O. Observatoire pour enfermer les Loups / levé en 1778 par I. G. Daumanna Conducteur de la Cour Electorale. Na dole posiada adnotację: *Franciscus Rzewuski / Marechal-cus Curiae Regni*. (Fijałkowski 1997/I, s.13, kat. 5.5 [wystawiono tę wersję planu; w katalogu zacytowano jednak częściowo napis z egzemplarza SHAD, Sch.VII, F. 87, Nr 9h]; W. Fijałkowski, *Zapomniane ogrody...*, op. cit., il. na s. 126).

B. SHAD, Sch.VII, F. 87, Nr 9h. (A. Król, op. cit., s. 47-48, il. 10; H. E. Scholze, op. cit., s. 83, il. 2; kat. nr. 262; *Varsaviana w zbiorach drezdeńskich...*, op. cit., s. 99, kat. 262; W. Hentschel, op. cit., s. 188, il. 210; S. Mossakowski, *Tilman van Gameren...*, op. cit., il. 206 (syn. SHAD, VII 7, 8d).

³⁷ A. Wejnert, *Opis historyczny trzech kęp na Wiśle pod Warszawą (Polkowskiej, Belt, Saska) od najdawniejszych czasów aż do 1850*, w: *Starożytności Warszawskie*, t. 3, Warszawa 1854, s. 1-156; J. Berger, *Z dziejów Saskiej Kępy*, „Rocznik Warszawski”, XV, 1979, s. 321-335; M. M. Drozdowski, *Kartki z dziejów Saskiej Kępy* „Kronika Warszawy”, 1981, nr 4/48, s. 7-10; H. Faryna-Paszkiwicz, *Saska Kępa 1918-1939*, Wrocław 1989, s. 11-12.

³⁸ *Plan von der Königlichen Hollenderey auf der Insel von Warschau A. 1736 d. 26 May*, znajdujący się w LHAD, por. J. Berger, op. cit., il. 2, s. 331; J. Putkowska, *Królewski zespół rezydencjonalny...*, op. cit., il. 26.

³⁹ J. Putkowska, *Architektura Warszawy...*, op. cit., s. 101, 105.

⁴⁰ *Ibidem*, s.101.

⁴¹ J. Berger, op. cit., s. 332.

⁴² *Ibidem*, s. 333.

⁴³ J. Kowalczyk, *Sebastiano Serlio a sztuka polska. O roli włoskich traktatów architektonicznych w dobie nowożytnej*, Wrocław 1973, s. 213-214.

⁴⁴ Na rezydencje saskie w Warszawie i jej okolicach jako powiązany ze sobą zespół wielko-przestrzenny, o uzupełniającym się programie funkcjonalnym zwróciła uwagę J. Putkowska. Por. J. Putkowska, *Das Ensemble der königlichen Residenzen Augusts II in Warschau und der Anteil Matthäus Daniel Pöppelmanns an seinem Entstehen*, [w:] *Matthäus Daniel Pöppelmann*

1662-1736 und die Architektur der Zeit Augusts des Starken, hrsg. Kurt Milde, Klaus Merten, Gudrum Stenke, Dresden 1991, s. 464-472; ta sama, *Królewski zespół rezydencjonalny...*, op. cit., s. 199-242.

⁴⁵ P. Crescentyn, *Księgi o gospodarstwie...*, tłum. A. Trzycieski, Kraków 1549, cyt. za: J. Kowalczyk, *Wille w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII stulecia*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XXI, 1977, s. 319.

⁴⁶ Na temat roli naturalnie ukształtowanego terenu w komponowaniu ogrodów por. M. Szafrąńska, *Parki krajobrazowe XVI wieku*, [w:] *Sztuka a natura. Materiały sesji naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki przeprowadzonej 23-25 listopada 1989 roku w Katowicach*, Katowice 1991, s. 265-281; ta sama, *Ogród i las. Naturalistyczne bezdroża XVII-wiecznej sztuki ogrodowej*, [w:] *Sztuka XVII wieku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kraków, grudzień 1993*, Warszawa 1994, s. 177-190.

⁴⁷ T. Bernatowicz, „Entre éventail et étoile”..., op. cit., s. 108-109.

Royal Game Parks Around Warsaw in the First Half of the 18th Century

Summary

The Kings August II and August III from the Wettin dynasty were enthusiasts of hunting. They possessed game parks with hunting lodges in Hubertusburg and Moritzburg. They liked to hunt in Choroszcz, Białystok, Grodno and in the Białowieża Forest. In the vicinity of Warsaw, they had game parks in Ujazdów, Natolin, Królikarnia, Marymont and Na Kępie. King Augustus II came into the possession of Ujazdów in 1720, and Belvedere in 1727. The landscaped game park on the lower terrace was decorated by two pavilions: the Hermitage and the Bathhouse, designed by Tylman of Gameren and constructed on Stanisław Lubomirski's commission. In 1730, King August II had another game park set up next to the first one. On each side of the Piaseczyński Canal, three avenues were designed symmetrically, running fan-like from the focusing point of the Ujazdów Castle and intersected by three transverse paths. The Natolin Park, called the Pheasantry, had a similar layout, shaped around 1730. More popular were the landscaped game parks, e.g. Królikarnia (Rabbit Warren) with a small villa.

In the northern part of the Warsaw escarpment, around Marymont, the area was also transformed into suburban hunting grounds. The landscape qualities of Marymont and its location within easy reach from the capital influenced the development of the area. The former suburban residence of King John III Sobieski was transformed into a game park for hunting wolves. A hunting lodge with panoramic terraces was constructed at the edge of the game park.

The same purpose was served by another fragment of the Vistula riverbank called Na Kępie, which became the favorite place of King August III after 1735. The King had a hunting villa built there, with a *molino da vento* plan; the ground floor consisted of a vestibule on the Greek cross plan, adjoining rooms, and an octagonal hall. The villa was surrounded by a mound and a moat; it served for meetings of the King and his court, e.g. the royal name-day was feasted there in 1754. The plan of the apartments in the building made it possible to observe the grounds and the animals from the windows.